

nja zaštićene hasidske enklave. Ispitanici govore o osjećaju marginalizacije u vlastitim zajednicama, o obiteljima u kojima su odrasli i o upoznavanju svijeta izvan zajednice. No Davidman u analizi ovih slučajeva naglasak stavlja na promjenu identiteta kroz medij tijela. Govori o držanju, odijevanju, rutinskim vjerskim ritualima i prehrani koju hasidi mijenjaju tijekom boravka u zajednici i nakon njezina napuštanja. U radu se na zadovoljavajući način objašnjava koliko je teško napustiti hasidsku zajednicu, u kojoj pripadnici žive zaštićenim i predvidivim životom, i otisnuti se u sasvim nepoznat sekularni svijet, o kojemu hasidi znaju vrlo malo te im nedostaju vještine, znanja, obrazovanje i krug poznanstava kako bi u njemu mogli uspješno funkcionirati. Priče ispitanika također vjerno oslikavaju psihološka stanja ispitanika u razdoblju paralelnog života između "dvaju svjetova" – vjerskog i sekularnog. Naime, u prijelaznoj fazi svi su se ispitanici određeno vrijeme pretvarali da su i dalje uzorni, pobožni pripadnici društva, dok su već vodili paralelni život u kojemu su čitali zabranjenu literaturu, odijevali se drugačije, nisu se više pridržavali vjerskih zakona i sve više su se izlagali zabranjenom svijetu izvan zajednice. Analiza priča na kontrastivan način govori o životu u kolektivu, gdje je svaka individualnost nepoželjna i društveno sankcionirana, za razliku od sekularnoga svijeta, u koji bivši hasidi odlaze i u kojemu moraju potpuno izgraditi svoj individualni identitet.

Premda ova knjiga daje dobar uvid u hasidsko društvo, osobito za čitatelja koji nije toliko upoznat s ovom zajednicom, ova knjiga ima određene manjkavosti i propuste, a primijetila sam ih kao istraživačica koja je živjela u hasidskim zajednicama i istraživala sociolingvistiku

ovoga društva. Dojam je da se autorica oslanjala na priče svojih informanata bez dodatnog verificiranja podataka. Tako se, na primjer, navodi da hasidsko naselje Kiryas Joel, koje se nalazi na jedan sat od New Yorka, ima vrata koja se zatvaraju za Šabat tako da nitko ne može ni ući ni izići, što nije točno. Nadalje, jedan informant govori kako se viđao s djevojkom prije zaruka, što je nemoguće u društvu strogo odvojenih spolova i brakova koje ugovaraju isključivo roditelji. U iskazima se pojavljuju ispitanici koji jesu ortodoksni Židovi, ali nisu hasidi, nego pripadaju litavskoj haredskoj struji ili modernom ortodoksnom judaizmu.

Međutim, Davidman ima zanimljiv pristup, prema kojemu koncept identiteta veže s tjelesnim obredima koji stvaraju vjerski određeni identitet. Njezina teza da se vjerski identitet stvara i održava kroz repetitivne tjelesne obrede vrijedna je razmatranja i daljnjeg istraživanja u tom smjeru. I njezine analize i zapažanja o dječjoj socijalizaciji i manjinskim vjerskim zajednicama vrlo su zanimljivi, kao i objašnjenja kako se izolirane vjerske enklave drže dalje od širega društva uz pomoć fizičkih, društvenih i ideoloških barijera.

Gabi Abramac

doi:10.5559/dj.25.3.09

Hrvoje Špehar (Ur.) EUROPSKI SEKULARNI IDENTITETI

Zbornik radova Jean Monnet modula Sekularna Europa: europski sekularni identiteti

Biblioteka Politička misao i Centar za europske studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2015., 159 str.

Europski sekularni identiteti naslov je publikacije objavljene kao rezultat znanstvenog istraživanja u okviru europskoga projekta koji financira Europska unija – *Jean Monnet*

modula Sekularna Europa: europski sekularni identiteti, prvoga modula Jean Monnet s područja političke znanosti u Hrvatskoj. Riječ je o zborniku radova koji je uredio doc. dr. sc. Hrvoje Špehar, predstojnik Centra za europske studije, voditelj Jean Monnet modula Sekularna Europa: europski sekularni identiteti i nositelj Jean Monnet katedre za političke studije: mreže europske integracije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

U okviru Jean Monnet modula Sekularna Europa: europski sekularni identiteti, uz istraživače dotičnoga područja, susretali su se i djelovali i predstavnici religijskih, agnostičkih i ateističkih organizacija te sudionici debata i intervjua u medijima. S druge strane, prilozi ovom zborniku nastoje približiti probleme sekularnosti, sekularizma, europskog identiteta, utjecaja religijskih zajednica, ateističkih i agnostičkih udruga na stvaranje političkoga sustava Europske unije, odnose između Crkve i države te utjecaj što ga ideje sekularnosti i sekularnog identiteta imaju na regionalne, nacionalne i europske politike. Zbornik je sadržajno strukturiran ovako: *Predgovor* urednika te šest priloga – članaka (jedan na engleskom i pet na hrvatskom jeziku) te jedan prikaz knjige.

U prvom tekstu pod naslovom *Europski sekularni identiteti: sekularnost u pluralu* Hrvoje Špehar nastoji predložiti neke od momenata koji nas mogu uputiti na daljnja istraživanja sadržaja europskog identiteta, oblikovanja europskog identiteta usporedno ili nasuprot nacionalnim, regionalnim i drugim identitetima te pružiti mogućnost kritičkog odmaka od uobičajenoga pristupa unaprijed zadanih političkih fenomena. Biti Europljaninom, prema ovom konceptu, ne podrazumijeva odu-

stajanje od nacionalnog, regionalnog, religijskog ili kakvoga drugog oblika identiteta; naprotiv – europski se identitet (koji je složen i nedovršen) može ostvariti jedino konceptom višestrukog identiteta, koji je komplementaran drugim vrstama identiteta. Prilog nastoji preispitati i mogućnost teze o sekularizmu kao religiji, na tragu teze Waltera Benjamina o kapitalizmu kao religiji i Mihaila Riklina o komunizmu kao religiji. Sekularnost, kao načelo političkoga poretka, temelji se prije svega na dva početna načela – načelu jednakosti i načelu slobode savjesti te se ostvaruje odvojenosti Crkve od države i neutralnošću države prema religijama. Međutim, radikalno shvaćen sekularizam kao religija želi postati jedinim ispravnim tumačenjem svijeta i nosivim arbitrom za uspostavljanje političkoga poretka te uobičajeno promovira ovosvjetsku soteriološku maksimu: izvan sekularizma nema spasenja. Špehar zaključuje kako je zbog logike ostvarenja što snažnije europske demokracije važno očuvati sekularno pluralno društvo na kojemu počiva sekularni pluralni politički poredak.

Drugi prilog autora Tomislava Sokola nosi naslov *Nadležnosti Europske unije u reguliranju odnosa država članica prema vjerskim zajednicama*. Rad se bavi utvrđivanjem nadležnosti EU-a u utjecanju na (pravni) odnos članica EU-a prema vjerskim zajednicama te granicama regulatorne slobode samih država unutar pravnoga sustava EU-a. Kronološki je prikazan razvoj od prvih odredaba Ugovora EU-a o pitanju vjere, koje su bile vrijednosno neutralne i suzdržavajuće od miješanja u odnos države članice – vjerske zajednice, pa do ustavnog ugovora EU-a, koji je predstavljao prvi važniji pokušaj da se EU sustavno odredi prema pitanju vjere i odnosima prema vjerskim zajednicama; većina odredbi (izmijenjenoga) ustavnog ugovora prenesena je u Lisabonski ugovor. Naglasak je stavljen i na Hrvatsku, s obzirom na to da je navedena tema od posebne važnosti i za nju, jer njezin pravni sustav mora biti usklađen s relevantnim pravnim izvorima

Unije, uključujući i odnos prema vjeri i vjerskim zajednicama. Sokol zaključuje kako navedene činjenice pokazuju da je potrebna sustavnija regulacija odnosa u toku EU – države članice – vjerske zajednice na europskoj razini, s obzirom na trenutačnu vrlo složenu pravnu situaciju.

Politički islam, sekularizam i demokracija treći je članak zbornika koji je priložio Boris Havel. Konkretno, autor postavlja pitanje može li pretežno muslimansko društvo prepustiti neke društvene sfere u potpunu nadležnost sekularnim institucijama i zakonima, a da time ne kompromitira svoja temeljna načela, kao što je to moguće u društvu koje je pretežno kršćansko. U ovom tekstu pokušavaju se objasniti i dati djelomični ili potpuni odgovori na tri krucijalna pitanja koja su često podzastupljena kada se govori o ovoj temi. Ona su: Može li se religija islama uopće odvojiti od politike, kao što je na Zapadu odvojena Crkva od države?; Mogu li se pretežno muslimanska društva poput egipatskoga urediti prema načelima demokracije i približiti europskim društvenim i političkim standardima?; te Treba li se Europa – i ako da, koliko – miješati u proces demokratizacije i sekularizacije institucija bliskoistočnih muslimanskih društava ili bi to pak predstavljalo oblik političkoga i ideološkog kolonijalizma?

Nadalje, Marko Veković opisuje *Političke funkcije religije u nesekulariziranim zemljama Europe* na primjeru suvremenih zemalja Europe, gdje pokazuje da i dalje postoje politički sustavi s pravnom vezom države i Crkve, i to u obliku državne Crkve, nacionalne Crkve ili državne religije. To su, primjerice, Danska, Engleska, Finska, Grčka, Island, Lihtenštajn, Malta, Monako i Škotska; njihov odnos prema religiji autor postavlja kao središnju točku svojega rada. Naravno, ne treba zaboraviti Va-

tikan, koji je vjerska država usred Europe, no kao teokracija mora biti dio posebne analize. Teza od koje autor polazi jest da se politički sustavi koji imaju državne Crkve ne mogu podvoditi pod sekularne sustave jer oni to *de facto* nisu. Je li teza o sekularizaciji točna? Je li se ona uopće ostvarila? Kakva je razlika između sociološkoga pogleda na sekularizaciju i politološkoga s druge strane? Što se razumijeva pod pojmovima državna Crkva (primjer Engleske), nacionalna Crkva (primjer Danske) i državna religija (primjer Grčke, Malte i Monaka)? Ovo su samo neka od pitanja na koje ovaj prilog nastoji odgovoriti.

Pretposljednji članak zbornika, autora Damira Bulata i Hrvoja Špehara, naslovljen je *Javna škola i etika u pluralnom društvu: sinergijski ili komunitarni model?* Rad kritički razmatra i preispituje koji od modela etike u javnim školama mogu pogodovati razvijanju etičke svijesti i time pridonijeti uspješnoj izgradnji društva te kakav je odnos sinergijskoga (obuhvatan, uključiv) i komunitarnoga (selektivan, isključiv) modela etike u javnim školama. Neminovan je utjecaj na korekcije u stvaranju etičkog odgoja i obrazovanja javnih škola pluralnoga društva i od religijske zajednice, ateističkih i agnostičkih udruga. Tako su u europskom etičkom kurikulumu zastupljeni različiti odgojno-obrazovni obrasci: konfesionalni, interkulturalni, multikulturalni i liberalni. Jednom riječju, javna škola priprema za sudjelovanje u životu pluralnoga društva. Autori naglašavaju kako nije moguće da etički odgoj bude konačan ili zatvoren. Upravo suprotno – njegova je zadaća poticanje kritičnosti, otvorenosti i prihvaćanja, čime dugoročno utječe na razvoj društva u cjelini.

Šesti tekst, koji je ujedno i jedini na engleskom jeziku u ovom zborniku, djelo je Višeslava Raosa pod naslovom *Istrianism between Secularism and Catholicism: Religion and Politics in Contemporary Istria (Istrijanstvo između sekularizma i katoličanstva: religija i politika u suvremenoj Istri)*. Sažetak članka u srž stavlja Istarski demokratski sabor (IDS), koji povezuje regionalizam s liberalizmom, kao i snažnu anti-fašističku tradiciju, ali u isto vrijeme usta-

je u zaštitu kršćanske tradicije u Istri. Na taj način stranka dolazi u ambivalentan položaj, odnosno jaz između želje da se povežu glasači iz unutrašnjosti poluotoka (hrvatski katolički identitet) i urbani elektorat na zapadnoj obali Istre (multikulturalno i multidenominacijsko područje obilježeno snažnom sekularizacijom). Nadalje, Istarska županija predstavlja zanimljiv slučaj zbog toga što taj dio Hrvatske nastanjuje najveći postotak ateista i agnostika u Hrvatskoj. Zaključno, namjera ovoga članka jest istražiti i opisati specifična obilježja preklapajućega sekularizma i katoličke tradicije u tom dijelu Hrvatske.

Na kraju zbornika Vanja-Ivan Savić prije svoga prikaza knjige daje kratko i jasno uvodno razmatranje o relevantnosti shvaćanja toga da su i sekularizam i individualne slobode povezane s religijom dvaju koncepata uvjerenja koja "mole" pravo da budu alat za njihovu kohabitaciju. Na to se nastavlja prikaz knjige Briana Leitera, profesora filozofije prava sa Sveučilišta u Chicagu, *Why Tolerate Religion?*, u izdanju Princeton University Pressa iz 2013. godine. Kako ne bih prepričavao ovaj prikaz kolege Savića, prenijet ću njegovu poruku da svi oni koji se bave tematikom i koje zanima suodnos i uzajamno prožimanje religije i prava svakako pročitaju ovu Leiterovu knjigu.

Zaključno se može kazati kako razvoj političke zajednice, pa i stvaranje složenoga političkog sustava kakav je Europska unija, nužno postavlja pitanja o identitetu, njegovu oblikovanju ili promjeni. U tome smislu ovaj zbornik izvanredan je doprinos istraživanju i raspravi o budućnosti Europe i njezinom, stalno promjenjivom, (sekularnom) identitetu.

Ivan Bedeniković

doi:10.5559/di.25.3.10

**Richard Susskind,
Daniel Susskind
THE FUTURES OF THE
PROFESSIONS: HOW
TECHNOLOGY WILL
TRANSFORM THE
WORK OF HUMAN
EXPERTS**

Oxford University Press, Oxford, UK, 2015.,
346 str.

Ova knjiga raspravlja o položaju i budućnosti profesija pod utjecajem digitalnih tehnologija u uvjetima složene ekonomije usluga, koja rađa, s jedne strane, sve veću potrebu ljudi za profesionalnim uslugama, dok, s druge strane, ekonomska recesija i financijska kriza većinu ljudi, pa i cijela društva, ostavlja bez sredstava za profesionalne usluge.

Glavna je teza knjige da klasične profesije koje karakterizira specijalističko obrazovanje, licencirana djelatnost, etički kodeks, zatvorenost/ekskluzivnost i, naravno, skupoća usluge doživljavaju danas veliku transformaciju, koja se razvija u smjeru deprofesionalizacije, dekompozicije i komodifikacije profesija i njihova polaganoga nestajanja. Profesije koje su svoj vrhunac dosegnule u industrijskom društvu te činile glavni oslonac strukture i stabilnosti industrijskoga društva postupno bivaju zamijenjene raznim paraprofesionalnim modelima, u kojima profesionalne usluge i praktične savjete generiraju računala i umjetna inteligencija, a diseminacija se odvija više-manje besplatno na online kanalima širokom krugu korisnika. Ovakva "eksternalizacija" profesionalnoga znanja svima dostupnim informacijama i zajedničkim bazama znanja kreiranih primjenom digitalnih tehnologija jest alternativni put razvoja profesija. Ona će omogućiti tranziciju profesija u kojoj će pro-